

УДК: 378.2

DOI 10.33514/1694-7851-2024-3/1-443-449

Усенгазиева Г.С.

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

gusengazieva@mail.ru

Боогачиева А.К.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

aijana-8787@mail.ru

ИЛИМИЙ УСТАТ: ПЕДАГОГ-ОКУМУШТУУЛАРДЫН КЕСИПТИК ӨНҮГҮҮСҮНӨ КОЛДОО КӨРСӨТҮҮЧҮ БАГЫТ

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикадагы билим жана илим чөйрөсүндөгү илимий устаттын педагог-окумуштуулардын кесиптик өнүгүүсүнө колдоо көрсөтүүдөгү багыттар камтылган. Илимий-изилдөөлөрдөгү маселелердин чечилиш жолдору менен алардын көп кырдуу тармактар менен биргеликте илимий жетекчиликтин иши көрсөтүлгөн. Бүгүнкү күндө илимий-изилдөө иштердин жыйынтыктары жана алардын ишке ашырылышы актуалдуу маселелердин бири. Илимий устаттын жаш окумуштууларды илимий-изилдөө иштерине багыт берүү бул бирден бир негизги көрсөткүч экендиги макалада берилген. Педагогика илимдеринин доктору, профессор М. Ж. Чоровдун жетекчилиги астында педагогика, топурак таануучу, биология жана экология жаатындагы жасалган иштердин этаптары көрсөтүлүп, көп кырдуу окумуштуунун билим берүү жана илим чөйрөсүндөгү алгылыктуу иштери жөнүндө баяндалып, ар бирине кеңири токтолуп, анализ жасоо менен бирге изилдөөчүлөрдүн иштери камтылган.

Негизги сөздөр: илимий устат, педагог, кесип, багыт, компетенттүүлүк, экологиялык билим берүү, экологиялык маданият, билим берүү, жогорку окуу жай, кесиптик билим берүү, жалпы билим берүүчү мекеме, экологиялык-укуктук маданияттуулук, үзгүлтүксүз экологиялык билим берүү.

Усенгазиева Г.С.

кандидат педагогических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

г. Бишкек

gusengazieva@mail.ru

Боогачиева А.К.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

AIJANA-8787@MAIL.RU

НАУЧНЫЙ НАСТАВНИК: НАПРАВЛЕНИЕ ПОДДЕРЖКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЧЕНЫХ-ПЕДАГОГОВ

Аннотация: В статье содержатся направления поддержки профессионального развития педагогов и ученых в сфере образования и науки Кыргызской Республики. Показана работа научного менеджмента во взаимодействии с многоплановыми областями и пути решения проблем в научных исследованиях. Сегодня результаты научных исследований и их внедрение являются одними из наиболее актуальных вопросов. В статье представлено, что единственным ключевым показателем является привлечение молодых ученых к научным исследованиям. Под руководством доктора педагогических наук, профессор М.Ж. Чорова представлены этапы проделанной работы в области педагогики, почвоведения, биологии и экологии, включена работа исследователей, а также деятельность многогранного ученого в области образования и науки.

Ключевые слова: научный наставник, педагог, профессия, направленность, компетентность, экологическое образование, экологическая культура, образование, высшее образование, профессиональное образование, общеобразовательное учреждение, эколого-правовая культура, непрерывное экологическое образование.

Usengazieva G.S.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.

gusengazieva@mail.ru

Boogachieva A.K.

Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.

aijana-8787@mail.ru

ACADEMIC ADVISOR: AREA OF SUPPORT FOR THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SCIENTISTS-TEACHERS

Annotation: The article contains directions for supporting the professional development of teachers and scientists in the field of education and science of the Kyrgyz Republic. The work of scientific management in interaction with multifaceted areas and ways to solve problems in scientific research are shown. Today, the results of scientific research and their implementation are among the most pressing issues. The article presents that the only key indicator is the involvement of young scientists in scientific research. Under the guidance of Doctor of Pedagogical Sciences, Professor M.Zh. Chorov presents the stages of work done in the field of pedagogy, soil science, biology and ecology, includes the work of researchers, as well as the activities of a multifaceted scientist in the field of education and science.

Keywords: scientific mentor, teacher, profession, focus, competence, environmental education, environmental culture, education, higher education, vocational education, educational institution, environmental and legal culture, continuous environmental education.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы билим берүү глобалдык мүнөздөгү өнүгүүнү, трансформацияны башынан кечирүүдө. Коомчулуктун билим берүү системасына болгон муктаждыктарынын жана талаптарынын өсүүсү билим берүү системасында ар тараптуу жаңылануу процесстери менен коштолууда.

Албетте, билим берүү чөйрөсүндө, ал эле эмес, жалпы мамлекетте, бүткүл дүйнө жүзүндө кардиналдуу, түп тамырынан берки өзгөрүүлөр болууда. Билим берүү системасы, билим берүү процессинин катышуучулары, билим берүүгө болгон талаптар мезгил кадамы менен өзгөрүүдө.

Мына ушундай глобалдык өзгөрүүлөрдүн фонунда бай тажрыйбалуу, новатордук маанайды мыкты өздөштүрө билген, советтик мыкты мектептин тажрыйбасына каныккан «улуу педагог», «устат» наамын бийик көтөргөн билим берүүнүн устасы, илимдин кыскасы эмес нускасын ийне менен казып, кийинки муунга бай, мол тажрыйба мурастаган улуу инсандарыбыздын бири – Чоров Маматкан Жетимишевичтин билим жана илим чөйрөсүндөгү жасалган иштерине токтолдук.

Илимий адабияттарга кайрылсак, устатчылык – педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө бир түрү катары каралып жүрөт. Белгилей кетчү нерсе, эмгек стажына, курагына карабастан, окутуучулардын баары эле устат боло албайт. Орус окумуштуусу Е. А. Дудина устатчылык ишмердүүлүккө илик жүргүзүү менен мындай деп белгилейт: “Устатчылык ишмердүүлүктүн субъектилеринин өз ара мамилелеринин ийгиликтүү шарттары болуп ыктыярдуулук принцибинин аткарылышы жана бириктирүүчү, уюмдаштыруучу факторлордун (жалпы кызыкчылыктар, ишмердүүлүгүндө өз ара бири-бирине болгон кызыгуу, симпатия, бири-бирин сыйлоо жана ишеним ж.б.) болуусу эсептелет [3].

Жаш окумуштууларды илимге чыйыр салуусунда илимий устаттын орду жана мааниси чоң. Жаш илимпоздорду илимий-изилдөөчүлүк ишмердүүлүккө мотивациялоодо, муну менен алардын тандап алган багытынын тууралыгына ынандырууда, Окуу, илимий-изилдөөчүлүк иштерди аткарууда, макалаларды, диссертациялык иштерди жазууда, илимий долбоорлорду аткарууда, конкурстарга катышууда көрсөтмөлөрдү берүү менен иштин натыйжалуулугуна жетишүүгө көмөк көрсөтөт. Педагогикалык ЖОЖдо билим берүү практикасында устатчылык ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруу студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга кесиптик тажрыйбадан бөлүшүү менен бирге эле, алардын кесиптик, илимий ыңгайлашуусуна шарт түзүлөт. Мындай мамиле окутуучу-устаттын тийиштүү компетенцияларга ээ экендигинен жана жогорку кесипкөйлүгүнөн кабар берет.

Чоров М. Ж. өз мезгилинин прогрессивдүү адамдарынын, окумуштуу-педагогу катары Кыргыз Республикасындагы, анын ичинде, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин билим берүү жана илим изилдөө системасына олуттуу салымын кошту.

Илимий теория жана практикалык ишмердүүлүктүн өз ара айкашуусунда ишке ашырылуучу устатчылык уламалуулук принцибинин негизинде жаш илимпоздор менен өнөктөштүк, достук, ишеним мамилелерди орнотууга шарт түзөт. Илимий устатчылыктын эн маанилүү урунттуу учуру катары жаш илимпоздордун илимий-изилдөөчүлүк ишин аткарууда ага жетекчилик кылууну айтсак болот.

Илим жаатында устатчылыкты “тажрыйбалуу адамдын билимдерин, көндүмдөрүн жаңыдан илим жолуна түшүп жаткандарга көмөк иретинде ыктыярдуу түрдө берүү процесси” катары кароого болот

Бул өңүттө М. Чоровдун устатчылык “мектеби” жемиштүү иш жүргүзүп жаткандыгын белгилеп кетүүгө болот. Анткени, ар бир диссертациялык ишин коргогон жаш окумуштуулардын басымдуу бөлүгү билим берүү системасында ишмердүүлүгүн улантаары белгилүү. Бул, өз кезегинде, билим берүү системасынын сапаттык өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрүнүн бири десек болот. Туура багытталган илимий жетекчиликтин негизинде жаш окумуштуулардын сынчыл, аналитикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт, алар илимий гипотеза

чыгарганды, алынган маалыматтарды анализдегенди корутунду чыгарганды үйрөнөт. Жаңы фактылардын, теориялардын жана методикалардын илимий айлампага киргизилиши, илимий көйгөйлөрдү чечүүдө жаңыча мамиле жасоого, изилдөөчүлүк көндүмдөрдү өнүктүрүүгө, илимий адабияттардын тизмеси менен иштөөгө, эксперименттерди жүргүзүү, алынган маалыматтарды иштеп чыгуу менен жаш окумуштуунун квалификациясы жогорулап, кесипкөйлүк өсүү процесси натыйжасын берет. Илимий-практикалык конференцияларга катышууга илимий устат “жолдомо” берет.

Илимий жетекчинин ишмердүүлүгү жаш окумуштууларга колдоо көрсөтүүгө багытталгандыктан, бир катар аспектилерди өзүндө камтыйт. Илимий устаттын негизги илимий ишмердүүлүгүн бир нече түйүндүү багыттарга ажыратып кароого болот:

Илимий ишмердүүлүккө жетекчилик кылуу. Мында илимий жетекчинин негизги ролу – изилдөөчүлүк теманы туура тандоого көмөк көрсөтүү жана изилдөөнүн максатын аныктоодо туура багыт берүү; изилдөөнүн методологиялык негизин белгилеп берүү ж.б.

Мыкты илимий жетекчи өзүндө мугалимдин да, устаттын да, кеңешчинин да сапаттарын айкалыштырып, шакирттеринин инсандык-илимий өнүгүүсүндө маанилүү роль ойнойт.

Бүгүнкү күндө илим жаатында өз салымын кошкон жаш окумуштуулардын жоон тобу М. Ж. Чоровдун шакирттери катары илимий ишмердүүлүгүндө алгылыктуу натыйжаларды көрсөтө алышты.

Педагогдун эмгеги «ар кандай маданияттын фактору» катары көрсөтүлүп келет. Устат болуу бул өтө жоопкерчиликтүү жана көптөгөн эмгекти талап кылат. Педагог-насаатчынын функциясы жаш илимий-изилдөө ишине кадам жасоонун жолун көрсөтүү, адиске көйгөйлөрдү чечүүгө, стандарттуу эмес кырдаалдардан чыгуунун жолун табууга багыт берүү болуп саналат.

М.Ж. Чоров кандидаттык диссертациясын “Чүй ойдуңунун борбордук бөлүгүндөгү шордуу боз шалбаа топурактары жана аларды мелиорациялоо” аттуу темада топурак таануу адистиги боюнча коргогон.

Ал эми доктордук изилдөө ишинде теориялык методологиянын негизиндеги экологиялык-укуктук маданияттуулукка, келечектеги мугалимдерди атайын кесиптик жогорку окуу жайларында даярдоого багытталган. Кыргыз Республикасынын коомдук-экологиялык өрчүү стратегиясынын маселелеринин негизинде, келечек мугалимдерди даярдоо, социалдык, педагогикалык, укуктук жана философиялык көз карашын калыптандырууда экологиялык-укуктук, маданияттык термини жана анын элементтери аныкталган. Республикабыздын окутуучу-тарбиялоочу мекемелерде экологиялык-укуктук маданиятын өркүндөтүүгө жаңы окутуу программалар иштеп чыгарылган.

2003-жылы Кыргыз Республикасынын үзгүлтүксүз экологиялык билим берүүсүнүн концепциясы иштелип чыккан. Концепцияда экологиялык билим берүүдөгү негизги деңгээлдер жана багыттар каралып, жалпы билим берүүчү жана мектептен тышкаркы мекемелерде экологиялык билим берүү берилген.

Концепцияны ишке ашыруу үчүн окумуштуу алгач баштапкы класстарда экологиялык маданиятты калыптандыруу максатында Ж. Аблабекованын “Башталгыч класстардын окуучуларында алгачкы экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун педагогикалык негиздери” аттуу жазылган диссертациясында республикабызда биринчилерден болуп, “Мекен таануу” окуу предметинин негизинде алгачкы экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу маселелери изилденген. Мекен таануу предметинин

мазмунунда экологиялык түшүнүктөр системалаштырылып, алгачкы экологиялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун методикалык модели иштелип чыгып, бүгүнкү күндө окуу процессине киргизилген [1].

Өсүп келе жаткан муундун экологиялык маданиятын калыптандырууну татаал процесс, алардын динамикасын жана агымынын шарттарын изилдөө педагогиканын изилдөө предмети болуп, анын теориялык негиздерин, бир катар негизги аспектилерин аныктоону билдирет, алардын негизинде структуралык-функционалдык моделди иштеп чыгуу болуп саналат. Мектеп окуучуларынын арасында интеллектуалдык, руханий, адеп-ахлактык жана предметтик-практикалык инсандык калыптанууларды калыптандыруу боюнча максаттуу педагогикалык иш-аракеттердин системасын курууга, алардын жаратылыш чөйрөсү менен болгон мамилесин шайкеш келтирүүгө көмөктөшүүгө мүмкүндүк берет [12].

Кыргыз Республикасындагы мектеп окуучуларына олимпиадалык билим берүү теориясы жана практикасы А.С. Касымалиеванын илимий-изилдөө ишинде изилденип, республикабызда бүгүнкү күндө олимпиадалык чемпиондорду даярдоодо колдонулуп келе жатат [5].

И. Н. Байназаровдун илимий-изилдөө иши Кыргызстандагы педагогиканын тарыхы жана билим берүү системасына арналган. “Кыргызстандагы кесиптик коомчулук катары мугалимдикти өнүктүрүүнүн социалдык-педагогикалык шарттары” аттуу диссертациялык изилдөөдө мектепте педагогикалык ишмердикти жана педагогикалык билим берүү системасын өркүндөтүү жаатында азыркы илимий жана практикалык изденүүлөр үчүн кесиптик коомчулук катары Кыргыз Республикасында мугалимдикти калыптандырууга жана өнүктүрүүгө таасир этүүчү социалдык педагогикалык шарттары аныкталган [2].

М.Ж. Чоровдун педагогика жаатында М.А. Мураталиеванын “Колледждеги окуу процессин жаңы усулдук башкаруунун педагогикалык шарттары” аттуу темада жазылган илимий ишинде биринчи жолу жаңы билим берүү шарттарында атайын орто билим берүүнүн бирдиктүү системасы каралып, атайын орто билим берүүнү реформалоонун зарылдыгы коомдун талаптарын, инсандын суроосун жана эмгек рыногун эске алуу менен ырасталган [7].

Ал эми кийинки баскыч Г.С. Усенгазиеванын кандидаттык иши кесиптик лицейлерде табигый илимдердин негизин окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттарын жана аларды ишке ашыруунун жолдорун аныктап, окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлин диагноздоонун илимий жактан негизделген технологияларын иштеп чыгып, окуу процессине киргизген. Демек, М.Ж. Чоровдун Кыргызстандагы үзгүлтүксүз экологиялык билим берүү концепциясынын ишке ашырылышынын дагы бир жыйынтыктары. Бул илимий-изилдөө иштеринде кесиптик лицейлерде “*Эмгекти коргоо жана өндүрүштүк экология*” деп аталган атайын курсу окуу процессине киргизилген жана экологиялык маданияты калыптандыруунун педагогикалык шарттары (экологиялаштыруу, моделдештирүү, жергиликтүү аймактын өзгөчөлүгүн эске алуу) аныкталган. Табигый илимдердин негизин окутууда окуучулардын окуу ишмердүүлүгүндө экологиялык маданиятын калыптандыруунун технологиялары иштелип чыккан [11].

Темирбек уулу Иличбектин “География адистигиндеги студенттердин экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык негиздери” аттуу кандидаттык изилдөө ишинде жогорку окуу жайларынын география адистигиндеги студенттердин экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары аныкталган [9].

М.Ж. Чоров экология жаатындагы илимий иш З.Т. Койчуманов тарабынан ийгиликтүү корголгон: “Талас өрөөнүндөгү “Беш-Таш” Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркынын бийиктик алкагы боюнча топурактарынын экологиялык абалы, күрдүүлүгү жана аларды сарамжалдуу пайдалануу”. Алгачкы жолу Талас өрөөнүндөгү “Беш-Таш” Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркынын аймагындагы топурактарынын механикалык, физикалык-химиялык касиеттерин жана химиялык курамы боюнча топурактарынын тибине жараша өзгөрүү закон ченемдүүлүктөрү изилдеген. Окумуштуунун топурак таануучу жана эколог катары жетекчилиги алдында бул алгылыктуу изилдөө иши Талас өрөөнүндөгү “Беш-Таш” Мамлекеттик Улуттук жаратылыш паркынын аймагын жакшыртуу жана экологиялык жактан туруктуу өнүгүү боюнча программасы иштелип чыккандыгында болуп саналат [6].

М.Ж. Чоров Кыргызстандын биоартүрдүүлүгүн изилдөөгө кошкон салымына токтолсок, А.А. Саматова Саркент мамлекеттик жаратылыш паркынын сүт эмүүчүлөрүнүн биокөптүрдүүлүгүн коргоо жана аны өнүктүрүүдөгү көйгөйлөрдү изилдеген жана жаратылыш паркынын аймактарындагы сүт эмүүчү жаныбарлардын биологиялык көптүрдүүлүгүн биринчилерден болуп изилденип, 6 отряддан турган 38 түр сүт эмүүчүлөр аныкталган [8].

Окумуштуунун жетекчилиги астында ааламдашуу мезгилиде дүйнө жүзүндө болуп жаткан агрессивдүүлүк жана аны чечүүнүн жолдорун М.Ж. Толоевдун “Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүк жоруктарын жоюунун педагогикалык шарттары” аттуу изилдөө ишин белгилесек болот. Жогорку класстын окуучуларынын жүрүм-турумундагы агрессивдүү жоруктары жана аны жоюунун педагогикалык шарттары аныкталып, модели иштелип чыгып, мектептерде агрессивдүү жоруктардын жайылышы коомдогу агрессияны, социалдык-экономикалык теңсиздикти, саясий шарттарды, маданий нормаларды, салттарды, баалуулуктарды, мыйзамдардын сакталышын чагылдырандыгы белгиленген [10].

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик стратегиялык өнүгүүсү 2018-2040-жж.; 2021-2030-жылдарга карата Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы; Инсандын руханий-адептик өнүгүүсү жана дене тарбия концепциясы, Өзгөчө кырдаалдардан калкты жана Кыргыз Республикасынын аймагын комплекстүү коргоо концепциясы 2018-2030-жж., 2021-2040-жж. Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү программасы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «2018-2030-жж. Калктын ден соолугун коргоо жана саламаттыкты сактоо системасын өнүктүрүү» программасы, Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын мамлекеттик билим берүү стандартын ишке ашыруу максатында мектеп окуучуларынын сергек жана коопсуз жашоо көндүмдөрүн калыптандыруунун коопсуз жана жагымдуу чөйрөнү түзүү; сергек жана коопсуз жашоо көндүмдөрүн калыптандыруу маселеси боюнча мугалимдердин компетенттүүлүгүн жогорулатуу; мектеп менен ата-энелердин өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу педагогикалык шарттары: М.Ж. Чоровдун жетекчилиги алдында изденүүчү Ч.Ж. Жумакадырованын илимий-изилдөө иши арналган [4].

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Аблабекова, Ж.К. Башталгыч класстардын окуучуларында алгачкы экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / Ж.К. Аблабекова. – Бишкек, 2011. – 21 б.

2. Байназаров И.Н. Социально-педагогические условия развития учительства как профессионального сообщества в Кыргызстане. [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.00/ И.Н. Байназаров – Бишкек, 2011. – 21 с.
3. Дудина Е.А. Наставничество как особый вид педагогической деятельности: сущностные характеристики и структура // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2017. – Т. 7. – № 5. – С. 25–36., с. 28.
4. Жумакадырова Ч.Ж. Мектеп окуучуларынын сергек жана коопсуз жашоо көндүмдөрүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / Темирбек уулу Иличбек. – Бишкек, 2023. – 27 б.
5. Касымалиева А.С. Теория и практика олимпийского образования школьников в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ А.С. Касымалиева – Бишкек, 2008. – 23 с.
6. Койчуманов З.Т. Экологическое состояние и плодородие почв по вертикальной поясности Государственного Национального природного парка “Беш-Таш” Таласской долины и их рациональное использование [Текст]: автореф. дис. ... канд. биол. наук: 03.02.08/ З.Т. Койчуманов – Бишкек, 2014. – 22 с.
7. Мураталиева М.А. Педагогические условия инновационного управления учебным процессом в колледже [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ М.А. Мураталиева – Бишкек, 2012. – 23 с.
8. Саматова А.А. Саркент мамлекеттик жаратылыш паркынын сүт эмуучулорунун биокөптүрдүүлүгүн коргоо жана аны өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр [Текст]: биол. илим. канд. ... дис. автореф.: 03.02.08-Экология А.А. Саматова – Бишкек, 2017. – 22 б.
9. Темирбек уулу Иличбек. Болочоктогу география мугалимин окуучуларга экологиялык тарбия берүүгө даярдоо [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / Темирбек уулу Иличбек. – Бишкек, 2015. – 21 б.
10. Толоев М.Ж. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүк жоруктарын жоюунун педагогикалык шарттары. пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01/ М.Ж. Толоев – Бишкек, 2021. – 22 б.
11. Усенгазиева Г.С. Кесиптик лицейлердин окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууну өркүндөтүү [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01/ Г.С. Усенгазиева – Бишкек, 2015. – 22 б.
12. Чоров М.Ж. Сабактагы жана сабактан тышкары ишмердүүлүктү интеграциялоо процессинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятын өркүндөтүү. – Бишкек, КМУнун Жарчысы, 2022, №4 Б. 342-34 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Абдыкапарова А.О.